

Bibliafordítási töredékek régi kódexeinkben

Theológiai Szemle 1998 41. évf. 5.sz 262 - 269 oldal

1.

Éppen félezer esztendővel ezelőtt, 1498-ban jelent meg nyomtatásban latin nyelven és német földön az utolsó és legnagyobb magyar skolasztikus teológusnak, Temesvári Pelbártnak híres *Stellariuma*, magyar címén „A boldogságos Szűz Mária csillagkoszorúja.”¹ A címből is kitűnik, hogy Szűz Mária tiszteletére írott mű; megírása indokát pedig a szerzője mindjárt a könyv bevezetőjében megmondja. Pestis-járvány dúlt Magyarországon - 1479-81 között -, s a betegséget megkapta Pelbárt is. Akkor fogadalmat tett, hogy ha meggyógyul, akkor Szűz Mária tiszteletére és magasztalására könyvet fog írni. Fogadalmát meg is tartotta: gyógyulása után hamarosan munkához fogott, és hatalmas művét kéziratban 1493-ban be is fejezte.² Kinyomtatásával – mint láttuk - tizenöt évig kellett várni.

Sajnos, hogy Pelbárt ezen az életrajzi adaton kívül semmit sem ír le önmagáról. De a rá vonatkozó egyéb adatok is rendkívül szűkösek. Előnevéből következik, hogy Temesvárról származhatott. Születésének évét hozzávetőlegesen 1435 körülre teszik. Keresztneve ritka, lehet felvett név is: a Pelbárt név a germán Willibrord magyarított formája. Minden bizonnyal jó iskolákat járt itthon, mert aztán külföldi egyetemen tanult tovább. Nevezetesen a krakkói egyetem 1458-i évkönyvében olvasható a neve, mint beiratkozott diáké, és úgy látszik, öt éven át volt az egyetem tanulója, mert 1463. decemberében. - a „*liber promotionum*” adata szerint - elnyerte a *baccalaureatus* címet. Hogy a következő két évtizedben hol élt, arra nézve csak feltételezések vannak. A Ferencesek rendjének szigorú, ún. obszerváns ágának a tagjaként egy, vagy több dunántúli kolostorban működhetett (pl. Ozorán, esetleg Esztergomban), és mint tanult teológus hatalmas hitszónok is lehetett, amiről később írt terjedelmes kötetek tanúskodnak.³

A ferences rend krónikáját Szalkai Magyar Balázs kezdte el írni,⁴ és e krónikából tudjuk, hogy Pelbárt 1483-ban a ferencesek budai rendházában teológiai előadásokat tartott. A nagyobb rendházakban működtek ilyen iskolák, amelyeknek némelyike magas fokú képzést nyújtott. Ezzel kapcsolatban egy apró adatot találunk Pelbárt egyik művében (Szent Katalin mártíriumának legendája): az előszóban úgy említi magát, mint „*professor sacrae theologiae*”. Előadásainak alapja Petrus Lombardusnak az európai egyetemeken általánosan használt ún. Négyeskönyve volt, mely a katolikus egyház teológiáját négy főrésztre osztva tárgyalja. Az első három kötettel Pelbárt el is készült, de a negyediket már tanítványa és követője, Laskai Ozsvát fejezte be, mert Pelbárt 1504. januárjában meghalt.⁵ Feltehetően tanári munkájának gyümölcse a Zsoltárok könyvéhez írt magyarázata is. A mű címéhez hozzáfűzi, hogy a literális és a misztikus értelmezésre egyaránt figyelemmel van – ez a középkori Írás-magyarázás bevett metódusa volt. - Még annyit tudunk Pelbárt életrajzából, hogy 1494-ben néhány évre áthelyezték az esztergomi rendházba. Életét Budán végezte be; a krónika szerint mosolyogva szenderült el, s megszűnt írni, tanítani és élni. - E szerény életrajzi adatok láttán elmondhatjuk, hogy emlékét szerzeteshez és tudóshoz méltóan könyvei örökítették meg.⁶

2.

Mint mondtuk, Temesvári Pelbárt a skolasztika nagy formátumú művelője. Méltatói szerinte, igazában véve nem volt önálló gondolkodó, viszont nagy tudásanyaggal válogatott a skolasztikus teológiai irodalom összességéből. A 15. század már amúgy is a sko-

lasztika hanyatlásának az időszaka. Albertus Magnus és Aquinói Tamás után nehéz újat mondani, és az „új” is már e hanyatlás tanújele. Pelbárt még a klasszikus skolasztika gondolkodóinak a vonzáskörében él, visszamenve egészen Canterbury Anselmusig, a 12. századig. Pelbárt legszebb műve, a Stellarium első könyve teljesen Anselmus „Cur Deus homo?” (Miért lett Isten emberré?) című művek gondolatvilágát tükrözi.

A skolasztikus gondolkodásban a hit és az intellektuális tudás kapcsolatát és prioritásuk kérdését illetően látszólag két megoldási mód van. Anselmus jelszava ez volt: credo út intelligam, azaz a hit tényeit az értelem számára is elfogadhatóvá kell tenni. Abelard megfordítja a tételt: Nihil credendum nisi prisus intellectum = csak azt hihetjük, amiről értelemmel meggyőződünk. Persze ez utóbbi még nem a felvilágosodás korának a racionalizmusa, csupán intellektuális gondolkodás. Módszere pedig a skolasztikus dialektika: a tétel és ellentétel összevetésével lehet következtetésként elfogadni a hitigazságot. A végcél tekintve a két gondolkodási mód tehát egyet akar, a hit és az értelem harmóniáját. Filozofikus teológia ez, amelynél azonban a filozófia alárendelt, eszközi szerepet játszik a teológia mellett.⁷

A skolasztika tudományossága szélesebb körökben nem tudott olyan vonzó lenni, hogy az egyszerűbb lelkeket leköthette volna. Isten létének, megváltó akaratának tisztán elvi elemzése nem tudott igazán lelki élménnyé válni. Ezért jelentkezik a 13. századtól kezdve egy bensőségebb kegyesség, a misztika. Eckhart mester szerint az üdvösség abban áll, hogy a lélek tudatára ébred az Istennel való egységének; Jézus pedig az emberi lélek számára az útmutató példakép. Az ember Jézus alakjában különösen megragadó az értünk vállalt szenvedés. Ennek átélése vezetett a szegénység és az önsanyargatásig menő bűnbánó vezeklés vállalásához, ami aztán a kolostori élet programja lett Clervauxi Bernáttól Assisi Ferencen át számosan alapítottak szerzetesrendeket és építettek számtalan kolostort, s ezek otthonaivá lettek az egyéni és közösségi kegyes életnek, szigorú rendszabályok szerint. - Itt jelenik meg a Krisztussal való lelki közösség megélése mellett egy másik vonal, Szűz Mária tiszteletéhez kapcsolódva. Férfi és női kolostorokban egyaránt magas hőfokon ég ez a Mária-kultusz. Illusztrálják ezt többek közt a korabeli, erősen allegorizáló Énekek éneke kommentárok. A misztikus teológiai alapgondolata ennek az, hogy aki az Isten Fiát emberként a világra hozta, az a legáldottabb az asszonyok között. Az „istenszülő” (theotokos) személyére lassanként átviszik Jézus emberfelettségének a jellemzőit. Ha kihirdetett dogmává csak későbbben vált is, de már a középkorban ott élt Mária szeplőtelen fogantatásának és mennybemenetelének a gondolata, az utóbbiból pedig következett közbenjárói szerepének feltételezése. Misztikus csodák és legendák százai kerekednek köré, amelyeknek hűséges tolmácsolója a kolostori irodalom. Szűz Mária és a szentek legendái egészítik ki és teszik színessé a skolasztika száraz teológiáját. Együttesen pedig a szerzetesek prédikációiban válnak a köznép lelki táplálékává.

A kolostorokban virágzik aztán az irodalom és az írott művek másolása, ez utóbbinak a révén maradtak fenn és terjedtek tovább a teológiai művek és a prédikációk. Ehhez azonban hozzákapcsolódik egy műveltség - és irodalom-történeti szempontból egyaránt fontos körülmény. A középkor egyházi nyelve a latin. Az egyszerűbb szerzetesek és főleg az apácakolostorok lakói nem tudtak latinul. Az ő számukra tehát a latin műveket lefordították a megfelelő anyanyelvre, nálunk magyarra. Tudvalevő, pl., hogy a kolostorokban az étkezés idején olvasni szoktak fennhangon bibliai perikópákból, a szentek életéből, vagy a szerzetesrendek szabályzatából. Az ilyen felolvasásnak is nemzeti nyelven kellett történnie, hogy a jelenlevők megértsék. Itt vagyunk tehát a nemzeti nyelvű - vallásos - irodalom létrejöttének egy nagyon fontos állomásánál, és ez Magyarországon főleg a 15-16. század fordulója. Kéziratban fennmaradt magyar nyelvű kódexeink túlnyomó része az 1490-1530 közötti időben készült.⁸

Az itt adott vázlat háttérül szolgálhat Temesvári Perbárt gondolkodásmódjának és műveinek a megértéséhez. Van azonban még egy tényező, amelyre érdemes figyelemmel lenni. Mint mondtuk, Pelbárt benne él a skolasztikus gondolkodás világában, és pedig akkor, ami-

kor Európa - és Magyarország - átlép egy új műveltség-történelmi korszakba, a humanizmus világába. Közismerten ennek az alapja a reneszánsz, a hellén-római kultúra és irodalom klasszikusainak újbóli felfedezése. Magyarországra Itáliából terjedt át ez a neoklasszikus műveltség és irodalom, és Mátyás udvarában bőkezű pártolásra talált. A reneszánsz szellem és az annak jegyében művelt tudomány és irodalom azonban a szigorú szerzetesekre taszítólag hatott. Nem felejtendő el, hogy nemcsak Dante epikus szárnyalása és Petrarca lírája, hanem Boccaccio vaskos pikantériája is hozzátartozott a reneszánsz-irodalomhoz. De míg egy Janus Pannonius mérsékeltén bár, de otthonos ennek költői világában, Temesvári Pelbárt és társai botránkozva fordulnak el tőle. Mert a nagy különbséget az képezi, hogy míg a reneszánsz-humanista szellem a humánumot fel akarja szabadítani és középkori szigorú korlátai fölé akarja emelni, addig a skolasztika változatlanul a divinumot csodálja és dicsőíti, ebben szférába emelve Szűz Mária és a szentek alakját is. Életeszménye marad a Krisztus követés, amelytől távol áll minden újmódi világi életöröm. Így marad meg Pelbárt is szigorú szerzetesnek, skolasztikus teológusnak és nem utolsó sorban nagyszerű prédikátornak, aki tudományosan elvont magasságából éppen prédikációiban tud emberközelségbe kerülni - módjával adagolt példázataival és dialógus szerű elbeszéléseivel. E vonatkozásban kétségtelenül legszebb műve a Stellarium.

3.

A Stellarium, avagy csillagkoszorú képe a Jelenések 12,1 látomásából való: a „napba öltözött asszony” fején tizenkét csillaggal díszített koszorú volt. A középkori katolikus magyarázat ez asszony alakját minden további nélkül Szűz Máriával azonosította. A csillagkoszorút azonban e prédikációgyűjteményben Pelbárt szövi a feje köré.⁹ A csillagok jelképezik a Máriával történt csodálatosan nagy eseményeket, avagy misztériumokat.¹⁰ Tizenkét könyvre terjedő prédikáció-sorozatot foglal tehát magában e nagy mű. A könyvek maguk is további részekre tagolódnak,¹¹ és e tagolás megszabja a kidolgozás módját is. Mert noha Pelbárt az előszóban azt írja, hogy ő egyszerű stílusban, nem választékos kifejezésekkel élve, az egyszerűbb prédikátoroknak akar anyagot szolgáltatni,¹² mégis az egész mű magán viseli a skolasztikus értekezési mód ismérveit. Stílusa főleg akkor válik mozgalmassá, érdekessé, amikor párbeszédben, vagy éppen vitatkozó formában fejt ki igazságait. Ez a vitatkozó fonna, az ún. certamen is egyik jellegzetes eszköze a skolasztikus prédikáló irodalomnak. - Kitűnő példa erre a Stellarium I. könyv II. rész 2. szakaszában foglalt vita, melyet a megszemélyesített isteni irgalmasság (misericordia), továbbá a „bizonyosság” (veritas) és az igazságosság (iustitia) folytat egymással arról, hogy lehet-e és ha igen, akkor hogyan lehet könyörülni a bűnös, kárhozatra ítélt emberiségen. Az irgalmasság részletes okfejtéssel bizonyítja, hogy mivel Isten lényének alapvető tulajdonsága a könyörülő szeretet, tehát neki irgalmaznia kell. A bizonyosság és az igazságosság viszont, hivatkozva az Éden-kertben kilátásba helyezett halálos büntetésre, ítéletért kiáltanak, különben szerintük csorbát szenved Isten szavának igazsága. A vitának Isten vet véget azzal, hogy találni kell egy büntől mentes igaz embert, aki halálával kész elégtételt adni mások bűneiért. Kiderül azonban, hogy ilyen ember sehol nem található, és ekkor Isten Fia vállalja magára az emberré léteit és az elégtételadást.¹³ A vitának ilyen lezárása után következik aztán az egész műnek, a Stellariumnak további hosszú anyaga azzal, hogy most már meg kell keresni azt a tiszta szüzet, aki a testi-lelki tulajdonságoknak olyan tökéletességével van megáldva, hogy méltó Isten Fiának emberként való világra hozatalára. Ezek lesznek azok a „misztériumok”, amelyek mint csillagok ékesítik Mária koszorúját.

E színes leírású misztériumoknál azonban minket most választott témánknak megfelelően jobban érdekel az a bevezetés, amelyet az I. könyv II. részének az 1. szakasza tartalmaz. Az imént látott certamennél is mozgalmasabb, szinte oratórikus feldolgo-

zású leírás ez: A pokol tornácában reményvesztetten tanakodnak az „atyák” arról, hogy miként próbálják meg Istent megkérlelni és könyörületességre bírni. Egymás után állnak Isten elé, és itt könyörgéseik és a rájuk adott isteni válaszok csupa bibliai idézetekből állnak. Ezeknek az olvasása során képet kaphatunk arról, hogy a szerző milyen hermeneutikai megfontolással használta a bibliai citátumokat, főként azonban arról, hogy milyen volt félezer évvel ezelőtt a magyar Biblia, ha csak szövegtöredékekben is. Ez utóbbit tükrözik azok a régi magyar kódexek, amelyek Pelbárt Stellariumának egyes részleteit tartalmazzák.

4. Temesvári Pelbárt a műveit latinul írta, így jelentek meg nyomtatásban is.¹⁴ De hogy magyar nyelven is olvashassák az akkori kolostorokban, azért egyes részleteket lefordítottak magyarra, s ezeknek a másolatai maradtak fenn egyes kódexekben. Éppen a Stellarium volt az a mű, amely tartalmánál fogva is legvonzóbb volt akkori olvasóközönségének. Két kódexben is maradtak fenn terjedelmes részletek a Stellarium magyar szövegéből, egyik az ún. Horvát-kódex, amelyet 1522-ben a Margit-szigeten levő Domonkos rendi kolostorban másolt Ráskai Lea.¹⁵ A másik a Tihanyi-kódex, amelynek keltezéséből látható, hogy az 1530-32. években készült.¹⁶ Másolója egy ferences szerzetes volt, aki valamelyik dunántúli kolostorban élt és dolgozott, és a másolt prédikációkba helyenként beleszótt „hugaim”, vagy „Krisztus jegyesei” megszólításból látható, hogy a kódexet apácakolostor lakói, klarisszák számára készítette.¹⁷ A kolostorok ilyen módon gyarapíthatták saját könyvtárukat, és amikor a török veszedelem egyre közelebb jött és az apácák kénytelenek voltak elhagyni kolostoraikat, akkor legféltebb értékeik közt e kódexeket is mentették magukkal Németújvárra, Pozsonyba, vagy még tovább.

Egyébként az is a kor jellegzetességei közé tartozik, hogy több, mint fél évszázaddal a könyvnyomtatás feltalálása után (Gutenberg 42 soros Bibliája 1456, Hess András Budai krónikája 1473) nálunk még mindig kézírással másolgták, néha évekig tartó munkával a kódexeket, mint egyedi példányokat. - Persze a Stellarium esetében latin eredetinek a magyar fordításáról van szó, és itt az a kérdés is felvetődhet, hogy ki volt a fordító. Maga Pelbárt atya aligha. Hatalmas irodalmi munkássága mellett aligha volt erre ideje. Vagy netán maguk a kódexek leírói? Ez sem valószínű, legalábbis a szövegkritikai vizsgálatot végző tudósok - főként a számos íráshiba láttán - úgy vélik, hogy e kódexek régebbi, már lefordított szövegek másolatai.¹⁸ E korszakban még egy egy irodalmi műnél, különösen ha az fordítás, háttérbe szorul a szerző, még inkább a fordító személye. A közvetítő személy a másoló, aki maga is - szerzetes lévén - szerény, többnyire névtelenségben marad. Így tehát igazában csak a leírt szöveg és az olvasó(közönség) áll közvetlen kapcsolatban egymással.¹⁹ - Ugyanakkor nem kell azt hinnünk, hogy a másoló csak gépies szolgálai munkát végez. Példákon fogjuk látni, hogy a másoló (aki maga is tudhatott latinul, jelen esetben Ráskai Lea, illetve az ismeretlen szerzetes), bizonyos szabadsággal kezeli szövegét: néha betold, néha elhagy szavakat, félmondatokat. „Beleéli magát abba, amit leír..., a hibákat lehetőleg helyesbíti..., igyekszik a szépet még szebben, a rútat még visszataszítóbban színezn.”²⁰ Ilyen szempontból is tanulságos a Stellarium két magyar szövegváltozatát egymás mellett látni a Horvát-, illetve a Tihanyi- kódexben; kontrollálni is lehet őket a Pelbárt -féle eredeti latin szöveg alapján.²¹

5.

Ezek után lássuk csakugyan a vizsgálandó részletet, a Stellarium I. könyve II. részének 1. szakaszát, amely az Isten elé járuló „atyák” könyörgését tartalmazza. A „limbusban”, a pokol tornácában ítéletükre várakozó és félve gyötrődő ószövetségi atyák közül elsőként maga Ádám kísérli meg könyörületre bírni az örök Istent. Jóbnak a szavait idézve kérdez, hogy miért veti el Isten az általa teremtett embert (Jób 10,8), Isten viszont zsoltárt idéz haragos válaszában (Zsolt 50,21). Ádám ugyan még egyszer megpróbál zsoltáros igével bocsánatért könyörögni (Zsolt 51,3), ám az Isten trónjánál álló megszemélyesített igazság

végképp elutasítja. Ádám kétségbeesve tér vissza társaihoz, és kesereg velük együtt (JSir 1,16; 2,1.7 verseivel). Ekkor négy „nagy szentségű férfit”²² választanak ki, nevezetesen Ézsaiást, Jeremiást, Jóbót és Dávidot, hogy ők kérleljék tovább Istent.

Ézsaiás bűnvalló szóval kéri, hogy Isten ne haragudjék tovább sárból való teremtményeire (Ézs 64,1.7-8). Az isteni igazság azonban könyörtelenül olvassa Ézsaiás fejére a saját könyvében megírt ítéletet (Ézs. 65,5-7). - Jeremiás a Síralkok könyvéből való bűnbánó szavakkal könyörög, hogy Isten „újítsa meg napjaikat” (JSir 5,1.7.20-21). Az igazság neki is kemény választ ad - jeremiási igékkel: „Ne imádj e népért, mert meg nem hallgatom” (Jer 11,14; 15,1). - A következő közbenjáró Jób, aki szenvedésének kérdéseiből idéz: „Míg nem bocsátasz meg énnekem?” (Jób 6,8; 7,19-21) A válasz elutasító (40,8), Jób azonban megalázkodva tovább könyörög (13,24-25), mígnem az igazság végleg elkergeti: „Nem engedek könyörgésre szerzett hatalmas igéknek” (41,3-4).

Utolsónak Dávid vállalkozik arra, hogy Isten elé álljon, és amint látszik, nem is eredménytelenül. A zsoltárok azok a legszebb bibliai igék, amelyek némi vita után, de mégis könyörületre indítják Isten szívét. Az egész szakasznak a legszebb része az, amikor Dávid bebocsátást kér a mennybe. Ott a kaput őrző Mihály arkangyal fogadja, és afféle kamarásként ajánlkozik, hogy majd bejelenti a mennyei Királynak és tolmácsolja a kérését. Dávid azonban bátran kijelenti, hogy ő maga akar Isten elé állni. Annyira jellemző ez a részlet a fent említett másolói önállóságra, amely a szépet még szebbre igyekszik színezni, hogy érdemes egymás mellett elolvasni egyfelől a női kézre és képzeletre valló Horvát-kódexnek és a fegyelmezettebb Tihanyi-kódexnek a szövegét:

Horvát-kódex (20-21. old.): „Tehát Dávid próféta kezde lélekben felmenni mennyekbe és mondani: Nyissátok meg énnekem igazságnak kapuit, bemegyek öbeléjük, és vallást teszek Úristennek. Felele neki szent Mihály arkangyal, mondván: Jelentsd meg Úrnak énmiattam a te utadat, és megadja a te szívednek kérésit! Felele Dávid: Az én szívem jó igét kérődött. Én magam mondom meg a királynak az én dolgomat. Monda szent Mihály: Lássad, Dávid, hogy a királyt sokáig ne nehezítsed hosszú beszéddel! Felele Dávid: Az én nyelvem olyan, mint a gyorsan író mesternek tolla, hamar megmondom az én beszédemet. - És beviteték Dávid próféta az angyaloktól. És kezde Dávid próféta tétova spáciálni, egy angyali karból más angyali karba, egy angyali szerből más angyali szerbe, és tekintvén a helynek a kiességét, szépségét, monda: Mely igen szerelmes a te hajlékod, erőknék Ura...”

5. Tihanyi-kódex (239-240. old.): „Tehát Dávid kezde mennyországba felmenni lélekben, és ím ezt kezdé mondani: Nyissátok meg nekem az igazságnak kapuját, és bemenvén rajta, vallást teszek Úrnak. Tehát legottan szent Mihály arkangyal járul a őelibe, és mondá neki: Jelentsd meg énáltalam Úrnak a te utadat, és megadja neked a te szívednek kívánságát. Felele legottan Dávid, és mondá: Bújt az én szívem jó beszédet, az én dolgaimat a királynak mondom. Monda azért neki szent Mihály: Lássad, Dávid, hogy a királyt sok és hosszú beszéddel meg ne bántsad. Mert te jól tudod, hogy nyelvem ember ide nem bocsáttatik. Hallván ezt Dávid, mondá: Az én nyelvem a hamar író diáknak írószerszáma. - Mikoron azért bebocsáttatott volna Dávid mennyországba és az angyaloknak karait eljárta volna és mennyországnak édességit meglátta volna és kóstolta volna, monda: Jóságoknak Ura, mely szeretetes a te lakodalma...”²³

Az összehasonlítást teljessé teszi, ha elolvassuk Pelbárt eredeti latin szövegét is: „Tunc David cepit in caelum ascendere in spiritu et dicere: Aperite mihi portas iustitiae et ingressus in eas confitebor Domino. Michael autem archangelus ait ad eum: Revela Domino per me viam tuam et dabit tibi petitiones cordis tui. Respondit David: Eructavit cor meum verbum bonum, dico ergo opera mea regi. Dixit Michael: Vide, ne diutius graves regem sermone prolixo. Tu enim scis, quia vir linguosus non dirigitur in terra hac. Respondit David: Lingua mea calamus scribae velociter scribentis. Introductus quoque per angelum et transiens de hierarchia in hierarchiam de ordine in ordinem ascipiens loci amenitatem ait: Quam dilecta tabernacula tua Domine virtutum...”

Dávid tehát a Szentháromság Isten elé járulva szebbnél szebb zsoltáridézetekkel könyörög bocsánatért az emberiségnek, nem mulasztván el, hogy emlékeztesse Istent a neki, Dávidnak tett ígéretére: „Kiált énhozzám, és én meghallgatom őtet” (Zsolt 91,15). Bátran mondja: „Kelj fel, Uram!... Hozd ki a mi lelkünket a tömlöcből, hogy tegyünk vallást a te nevednek” (44,24; 142,8). - Az igazság ugyan megint csak ellenkezik: az igazság törvénye azt kívánja, hogy a bűnösök a pokolba kerüljenek. Dávid azonban Isten irgalmára hivatkozva folytatja: „Mutassad meg minékünk te irgalmasságodat, és te idvességedet adjad minékünk” (85,8). - Újabb szereplő szólal meg, Istennek másik megszemélyesített tulajdonsága, az irgalmasság, és védelmébe veszi az emberi nemzetet: „Uram, te felkelvén, irgalmazz Sionnak, mert ideje vagyon őneki irgalmazni” (102,14). Végül maga Isten kijelenti, hogy kész megkegyelmezni, és ezt túláradó örömmel hallja mind Dávid, mind az atyák. És így együttesen, sokszoros áldásmondással magasztalják az irgalmas Istent.

Ez a prédikáció tehát az a fundamentum, amelyre épül a Stellarium következő fejtegetése, a 3. fejezetben ismertetett certamen és elhatározás Isten Fia testfelvételéről. Majd ehhez kapcsolódik az egész könyv terjedelmes fő mondanivalója: Szűz Máriának a szövevényesen szerteágazó magasztalása.

6.

Ha mármost a bibliai textusok idézési módszerét idézzük, szembeűnő az a vonás, amit az egyházatyák óta jól ismerünk (és ami még sokáig megmaradt a teológiai irodalomban). A textusok általában ki vannak szakítva eredeti szövegösszefüggésükből és bizonyító, vagy illusztráló szerepet kapnak. Jelen esetben a dialógus során a „vetekedés” eszközei, és nem csekély feszültséget idéz elő az a kérdés, hogy az érvelésben melyik bibliai igének van nagyobb súlya. (Szinte őstípusként idézhetnénk Jézus megkísértése példáját, ahol a Sátán bibliai citátumára Jézus egy másik igével felel meg (Mt 4,6-7). A Stellarium gazdag bibliaismeretről is tanúskodik. Különösen pedig az imént ismertetett részletében halmozottan kerülnek egymás mellé a szentírási helyek - jobbra az Ószövetségből. Az idézés módja néha szabad, ami nem annyira pontatlanságnak veendő, ezek inkább a dialógus menete kedvéért alkalmazott kisebb módosítások, pl. igeragozási változatok, vagy értelmező kiegészítések.

A legnagyobb számban zsoltáridézeteket találunk. Ez azért is szerencsés dolog, mert két kódexünk fordításában ezek alapján tudjuk a korabeli magyar szöveget vizsgálni. Zsoltár-kódex magyar nyelven abban az időben (a 14-15. század fordulóján) szinte bizonyosan volt minden nagyobb kolostorban, s néhány közülük máig fennmaradt. Ilyen az Apor-kódex (sajnos csonkán, az 56. zsoltárral kezdődően) az 1480-as évekből. A Döbrentei-kódexet, (továbbiakban rövidítve: Döbr.), 1508-ban másolták, felső-tiszavidéki í-ző nyelvjárásban. A Keszthelyi-kódex (röviden: Keszt.) 1522-ben, valamint a vele szó szerint megegyező Kulcsár-kódex (röviden: Kulcs.) 1539-ben dunántúli apácakolostor számára készült. E kódexek minden valószínűség szerint egy alapfordításra vezethetők vissza, és ez az ún. Huszita Biblia, mely az 1400-as évek első felében készült a Szerémségben, illetve – befejezése az eretneküldözés miatt - Moldvában. Legközelebb áll hozzá az Apor-k. másolata, mely nyelvében is a legarchaikusabb s a Huszita Biblia egyéb töredékeivel (Bécsik., Müncheni-k.) is a leginkább egyezik.²⁴ Összehasonlításuk a Pelbárt-szöveget tartalmazó két kódex zsoltáridézeteivel tanulságos lehet.

Idézni fogunk egy tucatnyi zsoltár-részletet, és pedig oly módon, hogy először adjuk a Horvát-k. (rövidítve: Horv.) teljes szövegét, azután a Tihanyi-k. (röv.: Tih.) eltéréseit, továbbá az egyéb kódexekkel való összevetésből adódó tanulságokat.²⁵

1. Az elsőként Isten elé álló Ádám a Zsolt 31(30), 2,3 idézetével²⁶ könyörög egyetemes bocsánatért: „Uram, tebenned reménykedtem, örökké ne szégyenüljek. Te igazságodban szabadíts meg engemet! Hajtsd énhozzám te füledet, siess, hogy ments meg engemet

(minden én megmaradékimmal).” - Tih. variánsa az első mondatban: „meg ne gyaláztassam örökké.” Elhagyja viszont a vers utolsó - zárójelben írt - részletét, ez nem is tartozik a zsoltár szövegéhez. A zsoltár egyébként műfaja szerint ún. egyéni panaszének, a zsoltáros a maga számára kér segítséget. Aktualizálva, Ádámnak, az „ösbűn” elkövetőjének szájába nem éppen illik az isteni igazságra hivatkozás, a megszemélyesített igazság azonnal vissza is vág: Mit beszélsz te, Ádám, hogy Isten az ő igazságában szabadítson meg?

2. A Zsolt 50(49),21 szavaival Isten szól Ádámhoz: „(Ó, Ádám!) Alejtád éktelen, hogy hozzád hasonló leszek (mikoron megkívánád az én hasonlatosságomat)? Megfeddek tégedet, és állatom te orcádnak eleiben.” - Tih. a zárójelben levő magyarázó szavak elé odateszi a 265 latin scilicet megfelelőjét: „tudni amint”, és ezzel utal a bűnesetre. Az utolsó mondatban: „és velem szembe állatlak.” A latin alapszövegnek (et statuam contra faciem tuam) inkább Horv. felel meg, csak értelmetlen, mert hiányzik a tárgy. Az csak az 50. zsoltár szövegének eredeti összefüggéséből derül ki: Isten a vétkeket állítja oda a bűnös ember szeme elé.²⁷

3. Ádám egy másik könyörgésében Zsolt 51(50),3-at idézi: „A te szent irgalmasságod szerint és te könyörületednek sokasága szerint vakarjad el én éktelenségemet!” - Tih. elhagyja a vers elejét, és csak ennyit mond: „A te nagy irgalmasságod szerint töröld el az én gonoszágomat!” A szöveg tehát lényegileg azonos, csak szinonima különbségek vannak. Feltűnően tájszó jellegű Horv.-ban a „vakarjad el” = Döbr. Aporban ez a zsoltár még nincs meg, de a szó még több helyütt előfordul, pl. 69(68),29-ben, és ott Döbr. megint „vakartassanak le” (= Keszt.), Apor: „letörlessenek” (lat. deleantur), és ez felel meg az 51 (50),3-ban a Tih. Változatának.

4. Az Isten elé induló Dávid a Zsolt 132(131),11-ben levő isteni ígérettel bátorítja magát: „Megesküdt Úristen bizonyágot Dávidnak, és meg nem csalja őtet, mondván: Te méhednek gyümölcséből vetek a te székedre.” - Tih.-ból hiányzik a „bizonyágot... meg nem csalja őtet” részlet. A folytatásban pedig „vetek” helyett „helyeztetek” (lat. ponam) áll, s ez határozottabb. A zsoltárkódexekben „vetek” olvasható, Apor és Döbr.-ben pedig „méhednek” helyett „hasadnak”.

5. A Zsolt 37(36)5a és 4b (a sorrend tehát felcserélve) szavai a mennyország kapuját őrző és Dávidot fogadó Mihály arkangyal szájába vannak adva: „Jelentsed meg Úrnak énmiattam a te utadat, és megadja a te szívednek kérésit.” - Tih. szövege azonos, csupán „énmiattam” helyett „énáltalam” (lat. per me) áll; ez a zsoltárban nincs benne, csak a két mondatot összekapcsoló toldás. Továbbá „kérésit” helyett „kívánságát” (lat. petitiones) olvasható; Döbr.: „kérelmét”.

6. A Zsolt 45(44),2 Dávidnak az erre adott válaszát tartalmazza: ő nem akarja másra bízni a mondanivalóját (a és b v.), majd az intésre, hogy soká ne alkalmatlankodjék, szintén megfelel (c v.). a) „Az én szívem jó ígét kérődött.” b) „Én (magam) mondom meg a királynak az én dolgomat.” c) „Az én nyelvem olyan, mint a gyorsan író mesterek tolla.” - Tih. szövege azonos tartalmú, de számos szinonimát ad: a) „Bújt az én szívem jó beszédet”. b) Szórendcserével azonos. c) „Az én nyelvem a hamar író diáknak írószerszáma.” - Az összehasonlítás során legfeltűnőbb a legelső szóval való vesződés. Fordítási kísérletek egyebütt: Döbr.: jó ígét „torla”; Keszt.: „gondola”. A héber szövegben itt a ráhas ige áll, hapax legomenon, jelentése kb. annyi, mint „felindulni”, vagy „felajzottan, sebesen beszélni”. A latin szövegben eructavit szó áll, ezt Horv. fordítja pontosan, csak a kérődzés képe csúnya. Tih. egy ma már nem élő magyar ígét használt: „bújt” (jelen idő), ennek jelentése „felindít”, „lendületbe jön”; a szónak ma már csak feligekötős rossz értelmű változata él. Érdekes módon tehát Tih. a héber szó értelméhez áll közelebb. Döbr. a ma csak mediális értelmű és formájú „torlódik” ígét veszi alapul. Keszt. pedig egyszerűen mellőzi az alapjelentést, és egy közömbös szót használ. - A c) verssel is bajlódnak, pl. Döbr.: „Én lelkem, hamar író mesternek tollával írad.” - Keszt.²⁸ - Sajnos, az Apor-k.-ben ez a zsoltár még nem szerepel.

E zsoltárversnek dialógusban való szerepeltetése az egész prédikációnak egyik legfrappánsabb megoldása, mivel a 45. zsoltár „királyi menyegzőre” készült ének, s ott e versnek csak amolyan elindító, invokáció jellege van.

7. Dávid érkezésének hírére először hangzik el jóindulatú szó a Zsolt 89(88)21.25 szövegével: „Meglelém Dávidot, én szolgálmat, és szent olajommal megkentem őtet. És az én bizonyosságom és irgalmasságom övele vagyom, és én nevemben felmagasztatik ő szarva.” - Tih. szövege jóformán azonos, csupán egyes igekötők és szinonim szavak térnek el, pl. Horv. „meglelém”, „bizonyosságom”; Tih. „megtaláltam”, „igazságom”. Az első szó a zsoltárkódexek mindegyikében „meglelém”; a második az Aporban „igazságom” = Tih., illetve „bizonyosságom” a Döbr. és Keszt.-ben = Horvát.29

Az idézetnek van egy szó-összecsenegésből adódó érdekessége. Isten megszemélyesített tulajdonságai közül a bizonyosság (lat. veritas) és irgalmasság (miseri-cordia) lesznek majd Dávid pártfogói. A harmadik, az itt nem szereplő igazság Dáviddal szemben is fellép az elbeszélés során, Isten azonban végül leinti.

8. A mennybe bebocsátott Dávid a Zsolt 84(83),2-3.5. v. szavaival kiált fel: „Mely igen szerelmes a te hajlékod, erőknek Ura! Kívánczik és megfogyatkozik az én lelkem Úrnak pitvarában... Uram, boldogok, kik lakoznak te házában, mert öröktől örökké dicsérnek tégedet.” - Tih. lényeges eltéréseket mutat a szóhasználatban, különösen az első részben: „Jóságoknak Ura! Mely szeretetes a te lakodalmaid. Megkívánja az én lelkem Úrnak házában gádorit.” - Legszembetűnőbb az általunk „Seregek Ura” formában ismert megszólítás két változata: „Erőknek Ura” (Horv.), illetve „Jóságoknak Ura” (Tih.). A zsoltárkódexek mind a Tih. Változatát adják. Voltaképpen mindkettő a (görög Septuaginta közvetítésével készült) latin Vulgatában levő Domine virtutum fordítása: a virtus jelentheti azt, hogy „erő”, de jelentheti ennek a továbbfejlesztésével az anyagi lehetőséget, azaz a javakat is, és az ut (lakóhely értelemben), pitvar - gádor. A zsoltárkódexekben Döbr.: az első szó „hajlok”, a második „pitvar”. Keszt.-ben: „lakodalom”, illetve „hajlok”. Aporban ez a zsoltár nincs meg, de más helyeken a megfelelő latin atrium fordításaként „gádor” szerepel. (Dunántúl a „pitvar” szót nem használják.) - Az összehasonlítás végül is azt mutatja, hogy a szóhasználat tekintetében Horv. megfelel Döbr.-nek, a Tih. pedig Apor és Keszt.-nek.

Magyarázati észrevételként pedig jegyezzük meg, hogy a zsoltáridézetben szereplő földi templom képét az író rávetíti Isten mennyei lakóhelyére.

9. A Zsolt 91(90),15-16 szavaival Dávid kiált Istenhez, hivatkozva ígéretére: „Kiált énhozzám, és én meghallgatom őtet” ... „és megmutatom neki az én idvezítőmet.” - A két zsoltárvers szinte teljesen azonos Tih. szövegével (legfeljebb „kiált” helyett a tájjellegű „kajált” szó szerepel), csupán a vége némileg más. Tih.: „és megjelentem neki az én idveségtéletemet.” E különbség a másoló érzelmi beállítottságára (is) jellemző: Horv.-nál némi misztikus hajlandóság mutatkozik, ami 266 kor személyesíti a dologi jelentésű szót: idvezítőmet - idveségtéletemet. Az utóbbit ma úgy mondanánk, hogy „üdvözlésemet” (lat. salutare meum).

10. A következő idézetben Zsolt 44(43),24-25 szavait olvassuk. Dávid könyörög Istenhez: „Kelj fel, Uram! Mire alusz? Kelj fel, ne hagyd végre! Mire fordítád el a te orcádat, elfeleded a mi nyomorúságinkat?” Erősen archaikus magyar szövegezés ez, Tih. jóval gördülékenyebb: „Serkenj fel, miért aludtál el, Uram? Serkenj fel, és ne vess el mindörökre! Miért térítéd el a te színedet mirőlünk...?” - Műfaját tekintve a 44. zsoltár ún. kollektív panaszének, amely Izrael történetének valamelyik kritikus időszakában keletkezhetett. A prédikációban azonban az egész emberiség jajszavaként hangzik el. - A zsoltárkódexek közül Aporból hiányzik a zsoltár, ami azért is kár, mert a Horv. és Tih. összehasonlítása jól láttatja, hogy egy régebbi alapfordítás kétfelé elágazásával van dolgunk, s jó volna ismerni egy korábbi szöveget. Jellegzetes különbség a szinonimák közt a „kelj fel”, „serkenj fel” eltérés; ugyanez Döbr. és Keszt.-ben „támadj fel”. További

szinonimkülönbségek Döbr.-ben: „mindvégig”, „orcádat”, ezek megfelelnek a Horv. szóhasználatának; a Keszt.-ben levő „örökké”, „színedet” viszont Tih.-nak.

11. A 74(73) zoltár 1. és 2. versével befejeződik a könyörgések sorozata. A prédikációban a versek sorrendje fel van cserélve: Előbb Dávid idézi a 2. verset: „Mire üzél minket végre? Megharagudott a te haragod a te eledelidnek juhaira. - Emlékezzél meg, Uram, a te gyülekezetedről, melyet bírtál kezdettől fogva!” - Tih. fordítása valamivel szabadabb: „Miért vetettél meg minket, Uram? Megharagudt a te hirtelenséged a te juhaidra. - Jusson eszedbe a szegény gyülekezet...” Ez a változat a kérdő mondat régiességét feloldja, és elhagyja a nehézkes „végre” (lat. in finem) szót. A következő állító mondatban „haragod” helyett „hirtelenséged” áll (furor tuus). Apor: „hirtelenkedeted”, Döbr.: „mérged”. - Feltűnő a latin pascua szó nehézkes értelmezése. Horv.: „te eledelid” = Apor; Tih. Elhagyja, Döbr.: „barom élő földed”, Keszt.: „ligeted”. Az utolsó mondatban Tih. egészen modern: a nehézkes „emlékezzél meg” helyett „jusson eszedbe” (memor este), majd pedig betold egy szánakozásra indító jelzőt: „a szegény gyülekezet”. Ezekben egyedülálló.

12. Utolsó példa legyen itt Zsolt 9,2-3. Isten megváltó szándékának kijelentése után Dávid túlradó örömmel dicsőíti őt: „Vallást teszek, Uram Isten, tenéked én teljes szívemből, megjelentvén minden te csodáidat. Örülök és vigadok tebenned, kintornálok felséges nevednek.” Magasztaló ének ez a zoltár: Isten a menedéke és megsegítője a hozzá folyamodóknak. Tih. Szövege nagyrészt egyezik, csupán a vége tér el: „Éneklek, felséges Isten, a te nevednek.” Az eltérés a „kintornálok - éneklek” szavak különbségében áll (lat. psallo). A kintorna” egyfajta pengető hangszer volt, a görög-latin eredetű „citera” megfelelője; a közbeeső és a végső szóalakot kialakító változat a bajorosztrák Quinter, egy öt húrú hangszer. A kódexek közül főleg Döbr.-ben szerepel, pl. Zsolt 91=90),2-ben „tíz húrú kintornában”; Apor itt „zoltárban”. Az igei változatnál is Döbr. gyakran „kintornál” (46,7; 100,2), de előfordul nála a dicsősít” változat is. Keszt.: „dicséretet mond); Apor: „Énekel, éneket mond”. Horv. tehát itt is Döbr.-hez áll közelebb. Tih. = Apor.

Még vagy két tucat zoltár-idézetet lehetne felsorolni a Stellarium e prédikációjából. A kisebb-nagyobb eltérések alapján megállapítható, hogy a Horvát és Tihanyi kódex egy bizonyos másolói szabadsággal kezelték szövegüket, hiszen maguk is bírták a latin nyelvet, amelyen Pelbárt írta könyvét. A bibliai idézeteknél pedig előttük volt valamelyik zoltár-kódex magyar szövege, s azt szintén szabadon használták, és hogy melyiket, az egyes szavakból, mondatokból kitűnik. Az általunk ismert és az összehasonlításnál számba vehető zoltárkódexek közül legarchaikusabbnak látszik az Apor-kódex, amely legközelebb áll a Huszita Bibliához. Itt még látható a fordítónak a magyar szót nehezen megtaláló (vagy éppen megalkotó) küzdelme. Éppen ezért tér el tőle sokszor látványosan a Döbrentei-k. másolója. Néhány példa az Apor - Döbr. szóhasználatának különbségére: üvölt – kiált; ereszt - küld; ködök - fellegek; hirtelenkedet – ijedet, harag; onszollat - könyörgés; álnalkodat – csalárdság; vepik - elmegy; monnal - kevésse nem (lat. Paene = majdnem); adest - velő (lat. adeps = zsír, hár); lakodalom - lakozás (habitatio) stb?³⁰ De hát a 15. század vége még a magyar irodalmi — és azon belül a biblikus - nyelv kialakulásának a kora. - A Horvát-k.-ben is van számos, ma már elavult (jelentésű) magyar szó, pl. tetem = csont, vall = van valamije (lat. habeo), állat = dolog (lat. res), mivelkedet = tette (opus), kesalkodás = tusakodás. A Stellarium egy későbbi prédikációjában meg a Tihanyi-k.-ben olvasható a következő intelem: „Ó, Évának leányai..., incselkedjete (= törekedjete) ájtatossággal szolgálni!”³¹ Az összehasonlítások nyomán az a benyomásunk, hogy a zoltár-kódexeknek volt egy kelet-magyarországi szövegtípusa, melyet a Döbrentei-k. Képvisel,³² és volt egy nyugat-dunántúli, amelynek változatai (bizonyos eltérésekkel) láthatók az Apor, a Keszthelyi és a Kulcsár-kódexekben. Végül pedig úgy tűnik, hogy a Horvát-kódex zoltár-idézetei (más nyelvjárási helyesírással) a Döbr.-hez, a Tihanyié pedig a dunántúliakhoz állnak közelebb.

A zsoltárokon kívül levő többi bibliai idézet vizsgálatánál ilyen bő összehasonlító anyag nem áll rendelkezésünkre. A Huszita Bibliának további rész-másolatai bizonyára voltak, de csak kisebb részben maradtak fenn?33 Sajnos, hogy pl. épp a nagy prófétai könyvek huszita fordítását sem ismerjük, pedig a Stellarium most vizsgált részében kerülnek elénk textusok Ézsaiás és Jeremiás (valamint a Sirkönyvek) könyvéből is.

Ádám és Jeremiás a Sirkönyvet citálják (JSir 1,16; 2,1.7.18; 3,54-56; 5.1.7.20-21). A Horvát és Tihanyi-kódex idézetei (a szokásos szinonima-különbségekkel) megegyeznek, így legalábbis feltételezhető, hogy volt egy közös alapfordítás a másolók előtt. Emellett megjegyzendő, hogy Pelbárt latin szövege olykor hézagosan, és helyel-közzel más összefüggésbe állítva idézi a Vulgatát. Így kerül pl. JSir 2,18-ban a „választottaknak serege” megszólítás az eredeti „Sion leánya” helyébe.³⁴ A kudarcot vallott Jeremiás ugyanis az őt visszaváróknak mondja keservesen: „Sírjatok éjjel és nappal, és ne vesztegjen ti szemeteknek haja!” A Horv.-k. e szövege a latin eredetihez képest kissé összevont. Tih. teljesebb, de a második mondatban szabadabb: „Adjatok szemetekből éjjel és nappal vizeknek folyásit, és ne szűnjenek sírástól a ti szemetek.” - JSir 1,76-ban Horv. a magyartalanságig pontosan adja vissza a latin szöveg participiumait: „Én sírván és én szemem vizet hozván, mert az én fiaim lettek elveszettek.” Tih. ugyanezt ragozott igealakokkal mondja el: „sírok” stb. - A 2,1.7; 5,1.7.20 szövege a két kódexben azonos. - Végül a 3,54-56 részletben Pelbárt kissé önkényesen bánik a latin szöveggel, amikor az 56. v.-ben a Vulgata kérő szavait kijelentésre változtatja, és ebből adódik a különbség a két kódex között. Tehát Horv.: „Elfordítád a te füledet az én szepegésemtől és kiáltásomtól.” Tih.: „Téritéd a te füleidet az én kajátásimra.”³⁵

Valamivel jobb helyzetben vagyunk a Jób könyve idézeteinek a vizsgálatánál, mivel e könyv 1-6. és 42. részének régi fordítása ránk maradt a Döbrentei kódexben. Fel lehet tételezni, hogy az egész könyv magyar fordítása meglehetősen a Huszita Bibliában. Kolostori használatra azonban inkább csak a leíró, elbeszélő szövegeket másolták; így tartalmazza a Bécsi-kódex Ruth és Eszter (sőt az apokrif Judit) könyvét is.

A könyv idézetei persze Jób szájába vannak adva, amint Istenhez könyörög. Félelmében mondja a 3,3 verset. Horv.: „Elvesszen a nap, kiben születtem és akiben mondatott: fogantatott ember.” Az idézet megegyezik Döbr. szövegével (csupán Horv.-ban másolói hiba folytán kimaradt az „és” kötőszó után: „az éj”). Tih. Csekély változtatása: „Elveszett volna a nap...” - A 3,20-ból vett idézet is egyezik a Döbr.-ben levő fordítással, itt Tih. felejt ki egy szót. - A 6,9 idézete Tih.-ban hiányzik. Horv. szövege azonos Döbr.-vel: „Ki adja énnékem, hogy jöjjön kérésem, és amelyet várok, hogy megadja énnékem Isten?” A magyar (és az alapul szolgált latin) fordítás sajátos tévesztése, hogy nem tudja: a „ki adja énnékem” (quis det ut) héber megfelelője, a mí jittén kifejezés az óhajtó mondatok bevezetője, és nem szó szerint, hanem a „bárcsak” kötőszóval fordítandó, feltételes módú kiegészítéssel. A 42,2.6 Jób bűnbánó vallomását tartalmazza. Horv. és Tih. szövege egyikét szinonima különbséggel azonos. Ugyanez áll Döbr.-re is, bár feltűnő, hogy noha régebbi, mint két kódexünk, az utóbbiakban található „penitenciát” szó helyett „gyötrelmet” fordítást ad; Horv. és Tih. tehát más fordítás-típust követett.

A további Jób-textusok közül (melyek Döbr.-ben már nincsenek benne) érdekes idézni pl. a 7,19-21 részletet, különösen a 19. v.-et, Horv.: „Míg nem bocsátasz énnékem, sem el nem bocsátasz, hogy elnyeljem az én keserűségemet?” Tih.: „Miért nem könyörölsz énrajtam, sem hagyod énnékem nyálamat elnyelnem?” Az utóbbi jobb magyar szöveget ad és pontosabb fordítást. A Horv. Másolója, úgy látszik, túl naturalistának tartotta a képes kifejezést, ezért írt az eredeti „nyálamat” (lat. Salivam meam) helyett „keserűségemet.” - Megkapó hasonlat olvasható a 13,25-ben, ahol a mélyen megalázkodó Jób szól Istenhez. Horv.: „A levélszál ellen, kít a szél elragad, mutatod a te hatalmat, és az aszú pozdorját üldözöd?” Tih. itt nehezkesebb, mert megtartja a latin paszszív szerkezetet: „...mely a szélnek miatta elragadtatik”; viszont a szemléletes „aszú pozdorját” (lat. stipulam siccam)

kifejezés azonossága megint közös alap felé mutat. - A többi Jób-idézet jobbára kiragadott félversek mozaikszerű összerakásai.

Az Ézsaiás és Jeremiás könyvéből való mondatoknál megint csak a Pelbárt-féle latin szöveg fordításának a Horvát és Tihanyi-kódexben meglevő változatait tudjuk összehasonlítani. Egyáltalán az idézett textusok száma is kevés. Jeremiás - kettő kivételével - a Sirmak könyvét citálja. Ézsaiás könyvéből is csak két idézetet találunk, sajátos módon a könyv végéről, a 64-65. részből. Ézs 64,1.4.8-9 szövege kivonatolva olvasható. A Horv. Szövege: „Ó (Uram, mindenható Isten), törnéd le az egeket és szállanál le..., hogy lenne nyilván a te neved a te ellenségednek! 4b) Íme, te megharagudtál, mert vétkeztünk... 7) És mostan Uram, mi Atyánk vagy, mi pedig mindnyájan vagyunk sár vagy föld... és te kezeidnek munkája. 8a) Uram, ne haragudjál, és továbbá ne emlékezzél a mi álnokságainkról!” Tih. szövege azonos, a már megszokott szinonima-különbségekkel: törnéd le - szaggatnád meg; lenne nyilván a te neved – megjelentened a te nevedet; kezeidnek munkája – mivelkedetid. Kettős fordítás van Horv. 7. v.-ében: „sár vagy föld” (lat. lutum), itt Tih.: „sarak vagyunk”. - Hasonló a helyzet az Ézs 65,6-7 részletében, amely szintén kivonatos, és Tih. rövidít még a Horv. szövegéhez képest is.

Jer 11,14 Isten kegyetlen, elutasító szavait tartalmazza. Horv.: „Te azért ne akard imádnod e népért, mert az ő kiáltásoknak idején és az ő gyötrelmüknek idején meg nem hallgatom.” Tih. rövidebb, elhagyja a „gyötrelmüknek idején” szavakat. Viszont sajátos és több helyütt előforduló latinizmus a mindkét kódexben meglevő „ne akard” kifejezés; a latin ugyanis a tiltást a nolo = „nem akar” igével fejezi ki. Az eredeti tiltás tehát magyarul csak annyi, hogy „ne imádj” = ne imádkozz (noli orare)! - A másik ide tartozó textus Jer 15,1, ahol a bibliai idézetet bevezeti összekötő szöveggént az Istentől mondott „te magad írtad ezeket” mondat. Horv.: „Hogyha Mózes és Sámuel álland énelöttem, nincsen én lelkem e néphez, elvetem őket én orcám elől.” Tih. fordítása szabadabb: „Ha még Mózes és Sámuel könyörögnének e népért, nincsen az én lelkem őhozzájuk...” - A végső, de már kegyelmes szándékú isteni szózat Jer 29,10-ből való, abból a híres levélből, amelyet Jeremiás írt az első deportálás során Babilóniába került zsidóknak. Az itteni összefüggésben Isten mondja Dávidnak e szavakat – a Tih.-kódex pontosan fordítása szerint: „Meglátogatlak titeket, és feltámasztom az én jó ígéimet tirajtatok, és megszabadítják titeket.” Horv. lerövidíti az idézetet.

A két nagy prófétai könyvből való csekély számú idézet, sajnos, túl kevés ahhoz, hogy abból valamilyen határozott következtetést tudjunk levonni egy esetleg már a 15. században meglevő magyar fordítást, mint közös forrást illetően. Ez persze annak is következménye, hogy Pelbárt e prédikációiban maga is csak ennyit idéz.

Viszont megérthető, hogy Pelbárt túlnyomórészt zoltáridézetekkel tarkítja párbeszédes, dramatizált írását. A kolostorokban használt bibliai kéziratok (latinul, vagy magyarul) jórészt breviárium jellegűek, a napi ájtatosság olvasmányainak szánva. Legfontosabb olvasni való szakaszok voltak az Újszövetségből az evangéliumok, különösen is a passió, az utóbbi olykor szinte „dúsított” átdolgozásban, kiegészítésekkel kibővítve.³⁶ Az Ószövetségből mindenekelőtt a zoltárok tartoztak ide, melyeknek a különböző napszakokra beosztása mindegyik már idézett magyar zoltárkódexben is megtalálható. Oly fontosak voltak, hogy a szerzetekben élő klerikusokat nem szentelték fel addig, amíg könyv nélkül nem tudták a zoltárokat.³⁷ Innen a zoltáridézetek bő áradása. Rajtuk kívül jellegzetesek még kódexeinkben azoknak a bibliai himnuszoknak, imáknak a fordításai, amelyeket már a Septuaginta egymás mellé gyűjtött az „Ódák” könyvében (pl. Mózes éneke, Ex 15.4.; Anna éneke, 1Sám 2,1-10; Ezékiás könyörgése, Ézs 38,10-20; az Újszövetségből a Magnificat, Lk 1,46-55; Simeon éneke, Lk 2,29-32 stb.). Liturgiai célra használt fejezetek, amelyek a Huszita Biblia mellett önálló fordításban is elkészültek. Erre mutat pl. az, hogy egyes kódexekben (Apor, Festetich-k.) némelyik kétféle, egymástól függetlennek tekinthető fordításban is fennmaradt. Érdemes mindezeket összehasonlítani és amennyire lehet, a szókincs, a szinonima-változatok, a nyelvjárási sajátosságok és a

helyesírás által sejtetett kiejtés alapján megállapítani, hogy az ország mely részén másolták őket. Éppen ezeknek az alapján mertük megkockáztatni azt a véleményt, hogy a kódexekben levő másolatvariánsok egy nyugati és egy keleti típust tükröznek. A Stellarium bibliai idézeteit tekintve a nyugati típushoz sorolnánk a Tihanyi, a keletihez a Horvát-kódex szövegét. - Boldogabb országokban a kőből épített templomok és várak mellett bizonyára a kódex-irodalom emlékei, mint a szellem katedrálisai is nagyobb számban maradtak az utókorra. Mi a magunk csekélyebb hagyatékát őrizve örülünk és csodálkozunk azon, hogy félezer évvel ezelőtt hogyan szólt az akkori magyarokhoz Isten igéje magyarul.

Dr. Tóth Kálmán

Jegyzetek

1. Stellarium coronae benedictae Mariae virginis etc. Hagenau 1498. -
2. Könyvének egy helyén (IV. könyv II. rész 3. szakaszában) már hivatkozik IV. Sixtus pápa 1482-ben kiadott bullájára, Mária szeplőtelen fogantatása tárgyában. -
3. Három nagy kötetből álló prédikáció-gyűjteménye az egyházi év minden ünnepi alkalmára szóló beszédek tartalmaz. Az egész mű összefoglaló címe: Pomerium, azaz Gyümölcsös kert, mivel benne „az isteni titkoknak mindenféle üdvösséges gyümölcse megtalálható.” Nyomtatásban: Hagenau 1498—99. -
4. Cronica fratrum minorum de observantia. Kiadta Toldy Ferenc: *Analecta Monumentorum Hungariae Historica*. Tom. I. 241 sq. -
5. A nagy teológiai mű címe: Aureum Rosarium Theologiae I-IV. Nyomtatásban megjelent Hagenauban 1503 és 1508 között. -
6. Életrajzát és életművét legrészletesebben feldolgozta Szilády Áron: Temesvári Pelbárt élete és munkái. Budapest 1880. Ugyancsak lényegesen Horváth Cyrilinek vele kapcsolatos tanulmányai, különösen: Temesvári Pelbárt és beszédei. Budapest 1889., továbbá: Temesvári Pelbárt és codexeink. Budapest 1890. - Emléket állít neki Böröcz Marcell: Ferencesek a középkori magyar irodalomban c. könyvében, Pécs 1911. 74-113. old. - Az újabbak közül Bognár András: Temesvári Pelbárt. Budapest 1960. bibliográfiával. V. Kovács Sándor a Temesvári Pelbárt válogatott írásai c. kötetben, Budapest 1982. kísérő tanulmányt írt: Temesvári Pelbárt egy korszakváltás sodrában, 411-443. old. -
7. Trócsányi Dezső: Bölcsélet-történelem. Pápa 1939. 146-154. old. - Anselmus műve magyarul olvasható: Canterbury szent Anzelm, Miért lett Isten emberré? Budapest, 1993., fordította: Dér Katalin. -
8. Az elmondottakhoz olv. Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Budapest 1931 (reprint 1988). 75-82., 101-110. és 126-132. old. -
9. Hasonló irodalmi kísérletek történtek korábban is, Pelbárt feldolgozása azonban ezekről független, eredeti.
10. A Stellarium előszavában: duodecim eius magnalia, sive mysteria. -
11. Igazi skolasztikus felaprózással a könyvek (libri) részekre (partes) vannak osztva, azok pedig szakaszokra (articuli) és még tovább fejezetekre (capitula). -
12. Latinul: *materiam ministrans simplicioribus praedicatoribus*. -
13. Ez a kérdéskör egyébként a reformáció teológiájában is döntő jelentőségű. Vö. a Heidelbergi Káté 10-18. kérdés-felelet anyagát. Arra a tételre, hogy Isten igazságos ítélete a bűnös emberiséget „ideig tartó és örök büntetéssel” sújtja, következik a kérdés: „Hát Isten egyszersmind nem irgalmas is?” A folytatás során jutunk el oda, hogy az irgalmas, de igazságos Isten elégtételt kíván, amelyet azonban csak olyan közbenjáró adhat meg, aki valóságos és igaz ember, de egyszersmind valóságos Isten is: Jézus Krisztus. -
14. A Stellarium teljes magyar fordítása majd csak 1769-ben jelenik meg nyomtatásban Budán, „Tizenkét Tsillagu Korona...” címen, fordítója Telek József váci gvardián. -
15. Először tette közzé Volf György a Régi Magyar Codexek sorozat VI. kötetében, Budapest 1877. 257. skv. old. - Újabbban hasonmás kiadásban és betűhű átírással: Horvát-kódex 1522. Régi Magyar Kódexek sorozat 17. szám. Budapest, 1994. -
16. Betűhű átírásban közzétette Volf György a Régi Magyar Codexek sorozat VI. kötetének első darabjaként. Budapest 1877. -
17. Horváth János szerint e Tihanyi-kódex a Ferences-rend „gazdátlan” kódexei közé tartozik: „párhuzamos szöveget semmi más kódexszel nem tüntet fel”. (I. m. 212. old.) -
18. Így Volf György: i. m. XI. és XVII. old. -
19. Horváth János: I. m. 126. skv. old. -
20. Horváth János: I. m. 142. old. -
21. A latin szöveget közli Szilády Áronnak Temesvári Pelbártról írt i. könyve 105-110. old. -
22. *Quatuor viros magnae sanctitatis*. -
23. A fordítási eltéréseket, illetve a magyar nyelvi jellegzetességeket ld. a 6. fejezetben, a Zsolt 37,4.5; 45,2; 84,2-3 bemutatásánál. -
24. A Huszita Biblia keletkezéséről, hovatartozásáról - vitázó módon - többen is írtak. Legjobb összefoglalást

ad róla Kardos Tibor: A huszita Biblia keletkezése. Budapest 1953. - A kérdésről és a zsolttár-kódexekről egy korábbi tanulmányban írtam a következő címmel: Régi magyar zsolttárfordítások Kinizsi Pálné Magyar Benigna imádságos könyvében (1513), in: „...Mert örökké tart szeretete.” Tanulmányok Dr. Karasszon Dezső tiszteletére 70. születésnapja alkalmából. Budapest 1994. 169 skv. old. -

25. Kódexeink helyesírásában a magyar nyelv sok hangzója még akkor idomul a latin ábécé betűihez. Az egyszerűség kedvéért a szöveget a mai kiolvasásnak megfelelően írjuk le - ahogyan történt a fentebbi hosszabb idézetnél is. Sajnos, emiatt a tájkiejtés (i-ző, ö-ző) jellegét nem tudjuk követni. -

26. Tudvalevő, hogy a Vulgata - melynek alapján e régi fordítások készültek - zsolttár-sorszámozása túlnyomórészt eltér a héber (és a protestáns magyar) Bibliáétól, ezért zárójelben adjuk a kódexekben levő sorszámot. -

27. A mondat elején az alejtád = alítád egy elavult magyar szó, jelentése: azt gondoltad. Az „éktelen” pedig az eredeti héber szöveg téves olvasata (a latinban is: inique), szükségtelen. - És van persze még egy különbség: a bűnesetkor az ember akart Istenhez hasonló lenni. A zsolttár idézési és alkalmazási módja ellenkező értelmű. -

28. Itt az utolsó szó hibás fordításának oka az, hogy a Vulgata calamus scribae kifejezés második szava Pelbártnál - a középkori gyakorlatnak megfelelően - scribe alakban van írva, és ez formailag imperativusnak is vehető. -

29. A „bizonyosság” és az „igazság” szavak használatánál a továbbiakban is bizonyos ingadozás tapasztalható, mivel a magyar nyelvben nincs két olyan markánsan különböző szó a két fogalomra, mint a bibliai nyelvekben. Az ilyen jelentésben elavult „bizonyosság” szó a latin veritas lefordítása, de nem eléggé kifejező. Ma inkább „igazság” és „igazságosság” szavakat használnánk. (Vö. héber 'emet és cedáqá, görög alétheia és dikaiosuné, latin veritas és iustitia.) -

30. Kardos Tibor: A huszita Biblia c. idézett könyvében egész szójegyzéket állított össze „a huszita Biblia újonnan képezett vagy különleges alkalmazott szavai” fejezetében, 53-57. old. -

31. Tihanyi-kódex 119. old. -

32. Ld. Döbrenteikódex. Hasonmás és betűhű átirat. Budapest 1995. Bevezetés 12. old.: Ennek másolója, „Halábori Bertalan, nem egy bibliafordításból, hanem egy Tamás és Bálint féle (a Huszita Biblia fordítói) ősi psalterium másolatából dolgozott, melyet a Vulgatából javított. Ugyanennek... egy másik - hiányos - másolati példányát az Apor-kódex tartotta fenn.” - Vö. még Mészöly Gedeon: A Döbrentei-kódex és az Apor kódex, in: Magyar Nyelvőr 1914. évf. 65-70. old., továbbá: Irodalomtörténeti Közlemények 1915. évf. 40-49. old. -

33. A Bécsi kódexben fennmaradt Dániel és a Kis-próféták, továbbá Ruth és Eszter (sőt Judit) könyve. A Döbrentei-kódexben az Énekek éneke, továbbá Jób 1-6. és 42. része. -

34. Pelbárt szövege: Deduc, scilicet turba electorum, quasi torrentem lacrimas. Itt a scilicet és a következő két szó betoldás. -

35. Vulgata: Ne avertas aurem tuam etc. = „Ne fordítsd el füledet”. Pelbárt: Avertisiti aurem tuam etc. = „Elfordítottad füledet.” A Tih. mintha egy betű különbséggel advertisti szót olvasott volna, a vonzat módosításával, ld. fent. -

36. Pl. az Apor kódexben, a Winckler és különösen a Weszprémi-kódexben. - 37. Böröcz M.: I. m. 169. old.